

Mihai ANDRONE¹

Antropologia „deschiderii” a lui Wolfhart Pannenberg

Wolfhart Pannenberg’s Anthropology of “Openness”

Abstract: Wolfhart Pannenberg is an important representative of contemporary theology, a fine connoisseur of philosophy, a supporter of the dialogue between theology and science. He tried to capture the specifics of human existence by means of the phrase “openness to the world”, which in fact means “openness beyond the world”, “openness to the future”, that is to say “openness to God”. In many of his writings Wolfhart Pannenberg consistently refers to the ideas of prominent figures of last century’s philosophical anthropology, such as Max Scheler, Arnold Gehlen, Helmuth Plessner, Adolf Portmann and Martin Heidegger. Wolfhart Pannenberg’s doctrine on man is theological and philosophical at the same time.

Keywords: God, man, animal, openness, world, environment, philosophical anthropology.

Wolfhart Pannenberg a fost unul dintre cei mai cunoscuți gânditori contemporani, cu preocupări aflate la intersecția teologiei creștine cu filosofia și cu științele naturii, care a știut să evidențieze în vasta lui operă unicitatea ființării umane. El începe cartea sa intitulată *Ce este omul? Antropologia actuală în lumina teologiei* cu observația că vremurile noastre sunt propice preocupărilor antropologice. Fiind influențat de dezvoltarea fără precedent a științei și tehnicii, omul modern vrea să *stăpânească* lumea, nu să se înscrie în *ordinea* ei. Rămâne de văzut, în aceste condiții, dacă atitudinea omului față de realitatea înconjurătoare este corectă sau nu, dacă ea este sau nu constructivă.

Pannenberg amintește de „libertatea transformatoare” [*gestaltenden Freiheit*]² de care dispune omul modern în raport cu ordinea

¹ Associate Professor, PhD, ThD, „Dunărea de Jos” University of Galați, Romania, e-mail: mihai.androne@ugal.ro.

² Wolfhart Pannenberg, *Was ist der Mensch? Die Anthropologie der Gegenwart im Lichte der Theologie*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1976⁵, p. 6. Cartea a fost tradusă în

naturală și chiar cu ordinea socială. Omul de azi consideră că *răspunsul* dat întrebării referitoare la propria lui identitate este în realitate o *decizie* personală. Chiar dacă nu suntem adepți ai filosofiei existențialiste nu avem cum să trecem cu vederea faptul că omul este cel care are, în mod concret, o anumită atitudine (mai mult sau mai puțin justificată) față de sine și față de tot ce îl înconjoară, iar această atitudine nu este lipsită de efecte (mai mult sau mai puțin îmbucurătoare).

Wolfhart Pannenberg susține că libertatea aceasta a omului de a păși dincolo de „orice reglementare dată a existenței sale” s-ar putea traduce ca „deschidere spre lume” [*Welttoffenheit*]³. Această *expresie* este aptă să dezvăluie „caracteristica principală” [*Grundzug*]⁴ a naturii umane, cea care îl deosebește pe om de animale și îi conferă superioritate în raport cu ele.

Omul este o ființă deosebită, raportarea lui la natura extraumană nu este lipsită de relevanță, astfel ne explicăm de ce se și oprește, mai întâi, asupra ei, teologul german, atunci când își propune să stabilească înțelesul *deschiderii spre lume*. Terminologic și poetic vorbind, *deschiderea și lumea* constituie cele două „coordonate” care îi conferă omului un loc aparte în univers. Pannenberg își începe analiza cu *lumea* spre care omul este *deschis*. „Omul are o lume” [*der Mensch hat Welt*], pe când fiecare specie de animale este limitată la un mediu înconjurător [*Umwelt*] stabilit ereditar, propriu speciei.”⁵ Această frază este capabilă să rezume poziția lui Pannenberg în această problemă.

Este mult mai ușor să înțelegem ce este „lumea” dacă în prealabil am realizat prin ce se caracterizează „mediul înconjurător” al animalelor. *Lumea și mediul înconjurător* semnifică amândouă *relație* distinctă, interacțiunea animalelor cu mediul lor de viață este instinctuală, ele „preiau” din mediul lor doar ceea ce este relevant sub aspect instinctual pentru *specia* lor. Reacția lor depinde de mediul în care viețuiesc, întrucât „anumite caracteristici ale mediului [*Umgebung*] acționează ca niște semnale și declanșează un comportament care, în esența sa [*Grundbestand*], nu trebuie învățat, ci este înnăscut.”⁶ Comportamentul animalelor depinde de mediul lor înconjurător pentru că organele lor senzoriale sunt „specializate”, crite pentru a percepe aceste caracteristici: în acest mod se naște reacția instinctuală. Unei specii primitive de

limba română de Ioan Milea (București, Editura Herald, 2012). Trimiterile prezente sunt la ediția germană.

³ *Ibid.*

⁴ *Ibid.*

⁵ *Ibid.*, p. 7.

⁶ *Ibid.*

viețuitoare îi corespunde un mediu înconjurător fără prea multe indicii: puține simțuri, puține indicii. Animalele sunt limitate „comportamental” la un anumit mediu, conform speciei lor, capacități receptive înnăscute înseamnă mediu înnăscut⁷. Animalele sunt „prizonierele” mediului în care trăiesc, mediul lor este limita lor (înnăscută, biologică, de viață, cognitivă).

Cu totul alta este situația ființei umane. Omul nu este dependent, limitat sau constrâns de mediul său înconjurător [*umweltgebunden*], dimpotrivă, el este „deschis spre lume” [*weltoffen*]⁸, el are parte în permanență de experiențe inedite, iar modul în care răspunde „realității percepute” este extrem de divers.

Explicația acestei stări de fapt este dublă, *fizică și metafizică*, dacă ne putem exprima astfel. Organele omului nu sunt specializate precum cele ale animalelor, ci sunt *multilaterale, multifuncționale* [*vielseitig*]. Spre deosebire de celelalte ființe vii, omul vine pe lume *prea devreme și neterminat* [*viel zu früh und unfertig*]. Fiind *nedefinitivat*, el rămâne *maleabil* [*bildsam*] mult timp în tinerețea lui. Impulsurile lui nu se îndreaptă cu maximă claritate spre anumite indicii sau caracteristici [*bestimmte Merkmale*], „ci sunt relativ nedeterminate.” Fiind la naștere atrofiate, degenerate, practic niște *rămășițe*, ele devin mai clar conturate doar prin „alegere individuală și obișnuință, ca și prin educație și morală” [*Sitte*]⁹.

Altfel spus, comportamentul *omului* nu se află, ca la animale, sub controlul (absolut al) instinctelor, el nu este rigid, inflexibil, ci suplu, direcția privirii omului în viață nu este prestabilită prin naștere, ci este „cu totul deschisă” [*eigentümlich offen*]¹⁰. Altfel spus, omul percepe realitatea în toată complexitatea ei, din multiple unghiuri de vedere, cu detașare, cu mirare: mirarea este expresia detașării (filosofice). Omul are această capacitate de a se *desprinde*, de a se *distanța*, de a fi *liber* în raport cu orice dat particular, de care poate fi sau nu interesat în mod mai pronunțat.

„Lucrurile nu sunt în chip originar la îndemâna omului [*ursprünglich zuhanden*], cum a crezut Heidegger”, notează Wolfhart Pannenberg. Această „familiaritate naturală cu mediul” nu i se potrivește omului, ea este proprie animalelor, omul nu se simte foarte „confortabil” în mediul său natural de viață, Platon a semnalat foarte bine acest aspect prin intermediul unui mit, în dialogul *Protagoras*¹¹. Este lesne de înțeles, în

⁷ *Ibid.*, pp. 7-8.

⁸ *Ibid.*, p. 8.

⁹ *Ibid.*

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ Platon, *Opere complete*, vol. I, Ediție îngrijită de Petru Creția, Constantin Noica și Cătălin Partenie, București, Ed. Humanitas, 2001, pp. 517-519.

aceste condiții, de ce omul își aranjează mediul natural prin propriile lui forțe creative, construindu-și o *lume a culturii*, adică o *lume artificială* care să-i fie „la îndemână”¹².

Există așadar o deosebire marcantă între *mediul* animalelor și *lumea* oamenilor, așa după cum există o mare deosebire între cele două tipuri de ființe. Însă această lume prin intermediul căreia omul se și autocunoaște, ca ființă care are nevoi, nu conține în ea răspunsurile referitoare la natura și menirea (destinul) acestuia. Această *deschidere* nu poate fi definită cu precizie, ea mai mult ascunde decât clarifică, ea este un termen *negativ* (specific abordărilor apofatice) care sugerează că relația omului cu tot ceea ce îl înconjoară este extrem de diferită, de neasemănătoare față de cea pe care animalele o întrețin cu mediul lor de viață¹³. *Deschiderea* aceasta este *neliniște*, *interogație*, *insatisfacție*, *aspirație*, *receptivitate* (inclusiv față de revelația divină) și *transcendere*, transcendere a oricărei experiențe, situații, imagini: omul este deschis „dincolo de lume” [*über die Welt hinaus*]¹⁴, *deschiderea* spre lume este *transcendere* a lumii, *depășire* a tot ce este *determinat*, detașare, libertate (în raport cu orice condiție a mediului natural de viață) și căutare. Din acest motiv putem înțelege mai bine de ce omului îi putem asocia ideea de *obligație indefinită* [*unbestimmten Verpflichtung*], o categorie esențială a comportamentului religios al omului¹⁵, altfel spus de ce oamenii resimt nevoia să treacă dincolo de orice dat concret al vieții.

Această *deschidere* de care este vorba în aceste rânduri nu semnifică o depășire a lumii naturale către una culturală, artificială, creată de om și care ar fi și total satisfăcătoare pentru acesta, care l-ar face să se simtă împlinit. Wolfhart Pannenberg face o afirmație care evidențiază foarte clar cât este de mare deosebirea dintre oameni și celelalte ființe vii. *Pe când nevoile animalelor sunt limitate la mediul lor, cele ale omului nu au hotar*¹⁶, omul nu se simte împlinit nici măcar de propriile lui plăsmuri culturale: *lumea* omului este *dincolo (de lume)*. Omul are o nevoie permanentă și infinită de un *Companion* [*Gegenüber*], aflat dincolo de lumea experimentabilă. Omul nu este *independent*, ci este dependent la modul absolut de Cineva (transcendent) aflat dincolo de sfera lucrurilor

¹² Wolfhart Pannenberg, *Was ist der Mensch?*, p. 8.

¹³ *Ibid.*, p. 9.

¹⁴ *Ibid.*, p. 10.

¹⁵ Arnold Gehlen, *Der Mensch: Seine Natur und seine Stellung in der Welt*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 2016, p. 78; Wolfhart Pannenberg, *Was ist der Mensch?*, p. 10.

¹⁶ Wolfhart Pannenberg, *Was ist der Mensch?*, p. 11.

finite și care poartă numele de Dumnezeu¹⁷, Dumnezeu este Cel în raport cu care omul își găsește cu adevărat împlinirea.

Prin urmare, continuă teologul luteran german, dependența aceasta fără limite a omului de acest *Companion* constituie esența expresiei (cam vagi) de *deschidere spre lume* [*Weltoffenheit*]¹⁸. Oamenii nu văd întotdeauna, de la început, care ar fi menirea [*Bestimmung*] lor, ci *trebuie să o caute*. Istoria religiilor ne demonstrează că oamenii, în decursul timpului, l-au experimentat pe Dumnezeu în măsura în care El li s-a dezvăluit: dacă această *cunoaștere* a lui Dumnezeu de către om a fost sau nu adecvată, aceasta este o altă problemă¹⁹. Pannenberg conchide în această privință că Dumnezeu reprezintă mediul de viață al omului, singurul „mediu” de care omul este total dependent: „Ceea ce este pentru animal mediul este pentru om Dumnezeu: destinația unică în care aspirația sa își poate găsi liniștea și menirea sa poate fi împlinită.”²⁰

Omul este deschis spre lumea pe care o „stăpânește” ca reprezentant al lui Dumnezeu, din însărcinarea lui Dumnezeu, ca ființă dotată cu rațiune, cu grai articulat și ale cărui percepții au un caracter simbolic. Limba vorbită reprezintă „plasa” simbolică, artificială, în care omul încearcă să (sur)prindă realitatea, în lipsa cuvântului nu ar exista nici minunata lume spirituală, lumea conștiinței și a imaginației²¹. Pentru Pannenberg, deschiderea spre lume este și deschidere spre viitor: „Numai omul poate să trăiască viitorul ca viitor, ca neprezent încă.”²² *Realitatea* nu aparține în exclusivitate lucrurilor *prezente*, „viitorul este real, chiar dacă încă nu există.”²³ Altfel spus chiar dacă încă nu este *prezent*. Deschiderea spre viitor este expresia libertății umane față de *aici* și *acum*, slaba acuitate senzorială a omului este compensată cu prisosință de un simț aparte al viitorului apt să-l „detășeze” (eliberator) de prezent.

Omul are capacitatea de a anticipa viitorul, de a trăi în el, *deschiderea spre lume* este de fapt *deschidere către o lume (așteptată, reală, desăvârșită și plină de sens) a viitorului*, către un orizont eshatologic anunțat de Domnul Iisus Hristos, această problemă va fi tratată pe larg de către teologul german în alte scrieri care-i aparțin: *Ideea de Dumnezeu și*

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ *Ibid.*, p. 12.

²⁰ *Ibid.*, p. 13.

²¹ *Ibid.*, pp. 13-20.

²² *Ibid.*, p. 21.

²³ Wolfhart Pannenberg, *Gottesgedanke und menschliche Freiheit*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1978², p. 42; Wolfhart Pannenberg, *The Idea of God and Human Freedom*, Philadelphia, PA, The Westminster Press, 1973, p. 110.

*libertatea umană și Teologie și Împărăția lui Dumnezeu*²⁴. Cine nu cunoaște cele două lucrări nu poate asimila cu adevărat conținutul ideatic teologico-filosofic al celui de-al patrulea capitol al cărții sale *Omul*.

Doctrina antropologică a lui Wolfhart Pannenberg este opusă îndemnului filosofic „carpe diem, quam minimum credula postero”²⁵, ea este direcționată, în bună parte, spre *viitor*. Explicația nu stă departe de „filosofia” bunului simț: „Nu este normal ca oamenii să trăiască doar de pe o zi pe alta.”²⁶ De altfel, creștinismul este îndreptat, prin natura lui, către viitorul (divin) prefigurată de făgăduințele biblice, pe când ateismul acordă mai multă importanță clipei prezente (chipurile singura „certă”), creștinismul este opus epicureismului. Wolfhart Pannenberg arată că omul este deschidere, iubire, altruism, speranță, proiect, creativitate, anticipare, încredere și înțelegere datorită lui Dumnezeu și în raport cu Dumnezeu, spre care tind la urma urmei toate întrebările noastre referitoare la înțelesul lumii și la „sensul existenței noastre” [*Sinn unseres Daseins*]²⁷, sens care nu poate fi cantonat în prezent, și atât. Menirea [*Bestimmung*] omului are un caracter infinit, *deschiderea* lui este *radicală*, omul credincios speră ca viitorul (înnoitor) să-i aducă împlinirea, un viitor care transcende moartea (prin *înviere*) și care nu este limitat de ea, doar un astfel de viitor (autentic și garantat de Dumnezeu) îl poate ajuta pe om să se simtă bine în prezent²⁸. Doar cel care are viitor poate să se simtă bine în prezent. Adevărata „artă a vieții” nu este să te bucuri (la maxim) de clipa prezentă, ca și cum doar ea s-ar afla în posesia ta deplină, acest lucru nu este unul realist, deoarece caracterul inevitabil și anihilator al morții (din cuprinsul ateismului) face ca „bucuria” (întâmplătoare și trecătoare) pe care o simțim în prezent să devină cu totul nesemnificativă și lipsită de rost²⁹. Însă omul (și mai ales creștinul) este deschis, din fericire, *dincolo de lume și dincolo de moarte*, în discursul teologului german *deschiderea* înseamnă, totodată, *viitor și sens, adică viață*.

Reluăm această idee întrucât ea ni se pare că este semnificativă: omul se poate înțelege cu adevărat doar în măsura în care viața lui nu se sfârșește inevitabil și iremediabil în moarte, numai în măsura în care el

²⁴ *Gottesgedanke und menschliche Freiheit*, pp. 29-47; *The Idea of God and Human Freedom*, pp. 99-115; *Theology and the Kingdom of God*, Edited by Richard John Neuhaus, Philadelphia, PA, The Westminster Press, 1969, pp. 51-71; *Theologie und Reich Gottes*, Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1971, pp. 9-29.

²⁵ Horace, *Odes and Epodes*, I, 11, Edited and translated by Niall Rudd, Cambridge, MA – London, Harvard University Press, 2004, p. 44.

²⁶ Wolfhart Pannenberg, *Was ist der Mensch?*, p. 31.

²⁷ *Ibid.*, p. 27.

²⁸ *Ibid.*, pp. 32-33.

²⁹ *Ibid.*, p. 33.

ajunge la concluzia că viața lui are un sens³⁰, că merită să fie trăită. Omul se poate *înțelege* în mod real, viața lui are un *sens*, el însuși are o *menire* doar în orizontul eshatologiei creștine³¹, doar într-un cadru *teist* de discuție. Dumnezeu nu ne-a creat pentru a fi cu totul efemer, în condițiile în care ne-a făcut apti să progresăm și să nutrim speranțe dintre cele mai înalte³². Wolfhart Pannenberg consideră că menirea omului constă în aceea de a se împărtăși din *veșnicia lui Dumnezeu*: „Die Bestimmung des Menschen zielt darauf, der Ewigkeit Gottes teilhaftig zu werden.”³³ Altfel spus, menirea sau destinul omului, în calitatea sa de ființă sau creatură *deschisă, spirituală, reflexivă*, capabilă de autodepășire [*self-transcendence*], constă (doar) în *comuniunea cu Dumnezeu* și, implicit, cu semenii săi³⁴.

Această *transcendență de sine* trimite tot la *deschiderea către lume*, Pannenberg este explicit în această privință, așa după cum rezultă dintr-un alt text scris de el. Ambele sunt formule filosofice, deși prima are și o nuanță religioasă. Omul este deschis „dincolo de sine”³⁵: „Ceva asemănător poate fi observat în discursul antropologiei moderne despre autodepășirea [*Selbsttranszendenz*] sau deschiderea spre lume [*Weltoffenheit*] a omului. Când omul este descris ca ființă deschisă spre lume aceasta înseamnă de fapt că omul este ‘deschis’ dincolo de orice formă particulară a lumii sale, capabil să o schimbe, dar și dependent de o împlinire pe care nu o poate găsi în lumea actuală [*vorhandenen Welt*]. În deschiderea sa spre lume, omul se arată a fi dependent de o realitate susținătoare infinită, și anume o realitate care transcende limitările a tot ceea ce există și este diferită de tot ceea ce există, o realitate care este originea libertății sale, originea posibilei ridicări a omului deasupra limitelor particulare ale situației sale.”³⁶

Concepția despre imortalitatea sufletului, care a jucat un rol fundamental în istoria filosofiei, este de fapt și ea expresia acestei „deschideri infinite a omului dincolo de orice situație dată”, dincolo de

³⁰ *Ibid.*, pp. 33-34.

³¹ Wolfhart Pannenberg, *Metaphysik und Gottesgedanke*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1988, p. 49; Wolfhart Pannenberg, *Metaphysics and the Idea of God*, translated by Philip Clayton, Grand Rapids, MI, Eerdmans, 1990, p. 66.

³² Wolfhart Pannenberg, *Gottebenbildlichkeit als Bestimmung des Menschen*, München, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaft, 1979, p. 17.

³³ Wolfhart Pannenberg, *Was ist der Mensch?*, p. 54.

³⁴ *Ibid.*, pp. 58, 74. Wolfhart Pannenberg, „The Working of the Spirit in the Creation and in the People of God”, în Wolfhart Pannenberg, Avery Dulles, Carl E. Braaten, *Spirit, Faith, and Church*, Philadelphia, The Westminster Press, PA, 1970, p. 18.

³⁵ Wolfhart Pannenberg, *Glaube und Wirklichkeit: kleine Beiträge zum christlichen Denken*, München, Chr. Kaiser, 1975, p. 16.

³⁶ Wolfhart Pannenberg, *Das Glaubensbekenntnis ausgelegt und verantwortet vor den Fragen der Gegenwart*, Hamburg, Siebenstern Taschenbuch Verlag, 1972, p. 32.

evenimentul morții, eveniment care nu reprezintă un „hotar”³⁷, stația terminus. Doctrina antropologică a lui Wolfhart Pannenberg este teologico-filosofică, ea nu menține un contact constant cu versetele biblice sau cu teologia Reformei Protestante. Se știe, de asemenea, că, pe de o parte, Wolfhart Pannenberg s-a străduit pe tot parcursul vieții lui să concilieze teologia cu știința; pe de altă parte el a realizat că un teolog nu ar trebui să facă o prioritate din adaptarea mesajului scripturistic la prejudecățile epocii noastre secularizate, pe care ar trebui, de fapt, să le depășească³⁸. Această tensiune caracterizează întreaga operă a teologului german.

Este indubitabil că el a fost un promotor al dialogului cu filosofia și știința, un partizan al gândirii interdisciplinare. Pe de o parte el a precizat că etica nu poate face abstracție de „orientarea antropologică”³⁹ a filosofiei antice grecești. Pe de altă parte el a observat că etica este, la rândul ei, puternic șubrezită în lipsa reperelor clasice ale credinței creștine. Pannenberg se raportează la romanul *Frații Karamazov* al lui Dostoievski într-un mod care ne amintește de celebrul eseu al lui Sartre, *Existențialismul este un umanism*: „fără credința în Dumnezeu și în nemurirea sufletului ‘totul este permis’.”⁴⁰

În opera vastă a lui Wolfhart Pannenberg găsim nenumărate referințe la marii reprezentanți ai cugetării filosofice din trecut și de azi, antropologia lui are o clară coloratură filosofică. În lucrarea intitulată *Antropologia în perspectivă teologică*, el notează că expresia „deschidere spre lume” ocupă un loc central în „antropologia filosofică”⁴¹: „deschiderea spre lume” a omului constituie o temă de reflecție filosofică. Deși această „deschidere” este analizată pe larg în cele două cărți, *Omul* și, respectiv, *Antropologia în perspectivă teologică*, ea este, totuși, nelipsită și din alte lucrări ale teologului german⁴².

³⁷ Wolfhart Pannenberg, *Offenbarung als Geschichte*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1982⁵, p. 109.

³⁸ „Die Aufgabe christlicher Eschatologie”, în Wolfhart Pannenberg, *Beiträge zur systematischen Theologie*, Bd. 2, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2000, p. 271.

³⁹ Wolfhart Pannenberg, *Beiträge zur Ethik*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2004, p. 138.

⁴⁰ *Ibid.*, p. 151. Jean-Paul Sartre, *L'existentialisme est un humanisme*, Paris, Nagel, 1966, p. 36. Vezi, în acest sens, F. M. Dostoievski, *Frații Karamazov*, 2 vol., trad. de Ovid Constantinescu și Izabella Dumbravă, București, Ed. Univers, 1982, pp. 102-103, 449 (vol. I), 444-445 (vol. II).

⁴¹ Wolfhart Pannenberg, *Anthropologie in theologischer Perspektive*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1985, p. 32.

⁴² Ca de exemplu *Wissenschaftstheorie und Theologie* (Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1973), *Beiträge zur systematischen Theologie*, Bd. 1-3 (Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1999-2000), *Systematische Theologie*, Neu herausgegeben von Gunther Wenz, Bd. 1-3 (Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2015), *Grundfragen systematischer Theologie*, Band 1, 2 (Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1979-1980), *Theologie und Philosophie – Ihr*

Deschiderea spre lume este poate cel mai important concept antropologic al lui Wolfhart Pannenberg, deși nu el deține paternitatea acestuia. Meritul lui este de a fi pus în legătură „deschiderea spre lume” cu „deschiderea spre Dumnezeu”, făcând din cea dintâi un instrument apologetic. Atunci când abordează această „deschidere”, care constituie „esența” (dinamică) și destinul omului⁴³ - om apt să se realizeze, să se formeze⁴⁴ -, Wolfhart Pannenberg face trimitere la câteva nume mari ale antropologiei filosofice: Max Scheler, Arnold Gehlen, Helmuth Plessner, Adolf Portmann, Martin Heidegger. De exemplu, în *Antropologia* sa, care este mult mai voluminoasă decât cartea *Omul*, Pannenberg îi pomenește pe Max Scheler, Arnold Gehlen, Helmuth Plessner, Adolf Portmann și pe Martin Heidegger de sute de ori. Reiese de aici că (doar) cel care cunoaște antropologia filosofică a secolului trecut poate înțelege cum se cuvine doctrina despre om a lui Wolfhart Pannenberg.

Deschiderea ființei umane poartă, în ultimă instanță, la Wolfhart Pannenberg, un veșmânt religios, omul se deosebește de animalele superioare și prin aceea că el este, prin excelență, o ființă religioasă, acestei însușiri a omului ar trebui să i se acorde toată atenția, ea nefiind, așadar, una marginală. Wolfhart Pannenberg este de părere că legătura dintre *umanitate* și *religie* este *originară* și *esențială*, religia având vârsta umanității. Viața umană are o *dimensiune religioasă*, iar reprimarea ei poate avea consecințe devastatoare pentru om⁴⁵.

Bibliografie

Dostoievski, F. M., *Frații Karamazov*, vol. I-II, trad. de Ovid Constantinescu și Izabella Dumbravă, București, Ed. Univers, 1982.

Gehlen, Arnold, *Der Mensch: Seine Natur und seine Stellung in der Welt*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 2016.

Horace, *Odes and Epodes*, Edited and translated by Niall Rudd, Cambridge, MA – London, Harvard University Press, 2004.

Verhältnis im Lichte ihrer gemeinsamen Geschichte (Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1996). Și enumerarea ar putea continua.

⁴³ Wolfhart Pannenberg, *Grundzüge der Christologie*, Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1966² p. 197.

⁴⁴ Wolfhart Pannenberg, *Ethik und Ekklesiologie: Gesammelte Aufsätze*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1977, p. 26.

⁴⁵ Wolfhart Pannenberg, „Religion und menschliche Natur”, în *Sind wir von Natur aus religiös?* Mit Beiträgen von Helmut Baitsch, Günter Dux, Wolfhart Pannenberg und Otto Hermann Pesch, Düsseldorf, Patmos Verlag, 1986, pp. 9-17.

Pannenberg, Wolfhart, *Grundzüge der Christologie*, Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1966².

—, *Theology and the Kingdom of God*, Edited by Richard John Neuhaus, Philadelphia, PA, The Westminster Press, 1969.

—, „The Working of the Spirit in the Creation and in the People of God”, în Wolfhart Pannenberg, Avery Dulles, Carl E. Braaten, *Spirit, Faith, and Church*, Philadelphia, The Westminster Press, PA, 1970.

—, *Theologie und Reich Gottes*, Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1971.

—, *Das Glaubensbekenntnis ausgelegt und verantwortet vor den Fragen der Gegenwart*, Hamburg, Siebenstern Taschenbuch Verlag, 1972.

—, *Wissenschaftstheorie und Theologie*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1973.

—, *The Idea of God and Human Freedom*, Philadelphia, PA, The Westminster Press, 1973.

—, *Glaube und Wirklichkeit: kleine Beiträge zum christlichen Denken*, München, Chr. Kaiser, 1975.

—, *Was ist der Mensch? Die Anthropologie der Gegenwart im Lichte der Theologie*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1976⁵.

—, *Ethik und Ekklesiologie: Gesammelte Aufsätze*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1977.

—, *Gottesgedanke und menschliche Freiheit*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1978².

—, *Gottebenbildlichkeit als Bestimmung des Menschen*, München, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaft, 1979.

—, *Grundfragen systematischer Theologie*, Band 1, 2, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1979-1980.

—, *Offenbarung als Geschichte*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1982⁵.

—, *Anthropologie in theologischer Perspektive*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1985.

—, „Religion und menschliche Natur”, în *Sind wir von Natur aus religiös?* Mit Beiträgen von Helmut Baitsch, Günter Dux, Wolfhart Pannenberg und Otto Hermann Pesch, Düsseldorf, Patmos Verlag, 1986.

—, *Metaphysik und Gottesgedanke*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1988.

—, *Metaphysics and the Idea of God*, translated by Philip Clayton, Grand Rapids, MI, Eerdmans, 1990.

—, *Theologie und Philosophie – Ihr Verhältnis im Lichte ihrer gemeinsamen Geschichte*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1996.

—, *Beiträge zur systematischen Theologie*, Bd. 1-3, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1999-2000.

—, *Beiträge zur Ethik*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2004.

—, *Ce este omul? Antropologia actuală în lumina teologiei*, trad. rom. de Ioan Milea, București, Ed. Herald, 2012.

—, *Systematische Theologie*, Neu herausgegeben von Gunther Wenz, Bd. 1-3, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2015.

Platon, *Opere complete*, vol. I, Ediție îngrijită de Petru Creția, Constantin Noica și Cătălin Partenie, București, Ed. Humanitas, 2001.

Sartre, Jean-Paul, *L'existentialisme est un humanisme*, Paris, Nagel, 1966.